

નૂતન શિક્ષણમાં અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા

જયશ્રીબેન ગુલાબભાઈ ચૌધરી

અધ્યાપક સહાયક, શ્રી પી. ડી. માલવિયા ગ્રેજ્યુએટ ટીચર્સ કોલેજ, રાજકોટ.

સારાંશ

આજના વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના યુગમાં સમાજના દરેક ક્ષેત્રમાં સ્પર્ધા જોવા મળે છે. પછી એ શિક્ષણ હોય કે આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિ હોય. આજના સમયમાં જન્મેલા દરેક બાળકને શિક્ષણની ભૂખ સાથે જન્મ લેવો પડે છે. આ શિક્ષણની ભૂખ ને સંતોષવા માટે આજના સમયમાં દરેક ક્ષેત્રમાં શાળા, કોલેજોની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. પણ શું આ જે શાળા, વિદ્યાલયો કે વિશ્વવિદ્યાલયો માં જે શિક્ષણ આડેઘડ આપવામાં આવે છે. તે સમજાય એવું છે કે માત્ર શિક્ષણ આપીએ છીએ એવી ગેરમાન્યતા ધરાવે છે. આથી આજના નૂતન સમયમાં શિક્ષણની ભૂખને સંતોષવા માટે શિક્ષણને અમુક વ્યવસ્થિત કૌશલ્યો તેમજ અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયા દ્વારા સમજાવવામાં આવે તો તે શિક્ષણ સાર્થક નીવડી શકે છે.

ચાવીરૂપ શબ્દો:- અધ્યયન, અધ્યાપન, અસરકારકતા, માર્ગદર્શન, કૌશલ્ય, વેગવંતુ, ધ્યાનયુક્ત, બાળમાનસ.

૧. પ્રસ્તાવના

શિક્ષણના પ્રસાર અને પ્રચારની સાથે આજે દરેક સ્તરે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં વધારોને વધારો જ જોવા મળે છે. આ વિદ્યાર્થીઓની વૃદ્ધિ ની સાથે તેમની માનસિક બુદ્ધિ પણ અલગતા ધરાવે છે. પૃથ્વીના પ્રાંગણમાં જન્મેલા દરેક બાળકોમાં વૈયક્તિક તફાવતો જોવા મળે છે. આથી વિવિધ સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિમાંથી આવતા દરેક બાળકને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુણવત્તાસભર તેમજ અસરકારક શિક્ષણ લાવવું એ ખૂબ જ યોગ્ય છે.

વિદ્યાર્થીઓના અધ્યયનને તેજસ્વી બનાવવા માટે સરકારક અધ્યાપન થાય તે આજે ખૂબ જ જરૂરી છે.

૨. અધ્યયન-અધ્યાપન

શિક્ષક આજે વર્ગમાં અધ્યાપન કાર્ય કરાવે છે. ત્યારે આ અધ્યાપન એવું હોવું એ જોઈએ કે જેનાથી વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં પરિવર્તન આવે. આ અધ્યાપન કાર્ય કરાવવા માટે શિક્ષકે અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કે પ્રતિક્રિયાઓ આપવી પડે છે. આ અધ્યાપન કાર્ય માટે કરવામાં આવેલી ક્રિયાઓને કે પ્રતિક્રિયાઓને આપણે વર્તન તરીકે ઓળખીએ છીએ.

અધ્યાપન એક સંકૂલ પ્રક્રિયા છે. ડો. પારસીના સંશોધન મુજબ શિક્ષક વીસ હજાર જેટલા વર્તનો શિક્ષણ દરમિયાન કરે છે. જેવા કે, કથન કરવાનું, પ્રશ્નો પૂછવાના, શૈક્ષણિક સાધનોનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, બ્લેકબોર્ડ પર કેવી રીતે કા. પા. કાર્ય કરવું, વિદ્યાર્થીના ઉત્તરો સ્વીકારવા કે નકારવા, હલનચલન કરવું, હાવભાવ બતાવવો, માથું હલાવવું, સ્મિત આપવી, આંખ કાઢવી, દર્શકનો ઉપયોગ કરવો. આ બધા વર્તનોમાં કેટલાક એવા વર્તનો હોય છે કે જેમાં ભાષાનો ઉપયોગ થાય છે. વળી, કેટલાક વર્તનો એવા હોય જેમાં ભાષાનો ઉપયોગ થતો નથી. માત્ર હાવભાવ કે શારિરીકક્રિયાનો ઉપયોગ થાય છે. આમ, શિક્ષક શાબ્દિક અને આશાબ્દિક બંને પ્રકારના વર્તનો વર્ગખંડમાં કરે છે. આવા વર્તનોનો હેતુ શો છે? વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવાનો હેતુ. તો આ હેતુથી વિદ્યાર્થીને આપણે અધ્યયન કરવી શકીએ છીએ. જેનાથી બાળકનો સર્વાંગીણ વિકાસ

થાય. આ વિદ્યાર્થીના સર્વાંગીણ વિકાસ માટે અધ્યયનમાં સ્વધ્યાયન પ્રક્રિયા ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

૩. અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા

આપણા કેળવણીકારોએ વિદ્યાર્થીને એવા પ્રકારના શિક્ષણની હિમાયત કરી છે કે જેનાથી વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગીણ વિકાસ થાય. આ સર્વાંગીણ વિકાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવી શકાય. જેના માટે અધ્યયનએ અસરકારક થવું જોઈએ. અને અસરકારક અધ્યાપન માટે યોગ્ય પ્રયુક્તિઓ, પદ્ધતિઓ અને ઉપકરણોનું ચિંતન ખૂબ જ આવશ્યકતા ધરાવે છે. અધ્યયન-અધ્યાપનની પ્રક્રિયામાં,

- વર્ગવ્યવહાર,
- તાલીમાર્થીઓને વિવિધ કૌશલ્યોથી સજ્જ કરવું માઈક્રોટીચિંગ,
- અધ્યાપનની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ,
- સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ,
- નિરીક્ષિત પદ્ધતિ આ બધી જ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.
- આ ઉપરાંત જો અધ્યાપનના સૂત્રો જેવા કે,
- જ્ઞાત પરથી અજ્ઞાત પર જવું.
- સરળ પરથી કઠિન તરફ જવું.
- મૂર્ત પરથી અમૂર્ત તરફ જવું.
- વિશિષ્ટ પરથી સામાન્ય તરફ જવું.
- સમગ્ર પરથી અંશ તરફ જવું.
- પૃથક્કરણ પરથી સંયોજન તરફ જવું.
- અચોક્કસ પરથી ચોક્કસ તરફ જવું.
- અનુભવ સિદ્ધ પરથી બુદ્ધિગમ્ય તરફ જવું.
- આગમન પરથી નિગમન તરફ જવું.
- મનોવૈજ્ઞાનિક પરથી તાર્કિક અભિગમ તરફ જવું.

વગેરે જેવા અધ્યાપનના સૂત્રો દ્વારા વિદ્યાર્થીના અધ્યાયનને હેતુકેન્દ્રી તેમજ સુચાલિત બનાવી શકાય છે. વિદ્યાર્થીની શીખવવા કરતાં શીખવા પર વધારે ભાર આપવામાં આવે છે. આ સૂત્રો દ્વારા વિદ્યાર્થીના વૈયક્તિક તકાવતો ધ્યાનમાં

રાખીને વિદ્યાર્થીની અધ્યાપનને લગતી જરૂરિયાત, શક્તિ અને રુચિને ઓળખી શકાય છે. અધ્યાપનના સૂત્રોથી અધ્યાપનને બાળકેન્દ્રી અને હેતુકેન્દ્રી બનાવી શકાય છે. બાળકના બાળમાનસને લક્ષમાં લઈને રચવામાં આવેલા આ સૂત્રોના ઉપયોગથી શિક્ષણકાર્યને અસરકારક તેમજ અનોખી સફળતા સાથે પાર પાડવામાં આવે છે. આમ, અધ્યાપનના સૂત્રો સફળ અને સારા અધ્યાપન કાર્ય માટે માર્ગદર્શક, પથદર્શકની ભૂમિકા ભજવે છે. વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં પરિવર્તન લાવવા માટે અધ્યાપન કૌશલ્યો પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગુજરાત રાજ્યના વડોદરા ખાતે આવેલ મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ યુનિવર્સિટીના સેન્ટર ફોર એડવાન્સ્ડ સ્ટડી ઈન એજ્યુકેશન (CASE) દ્વારા નીચે પ્રકારના કૌશલ્ય બતાવવામાં આવ્યા છે. જેવા કે,

1. વિષયભિમુખ કૌશલ્ય,
2. પ્રશ્નપ્રવાહિતા કૌશલ્ય,
3. સુદૃઢીકરણ કૌશલ્ય,
4. ઉત્તેજના પરિવર્તન કૌશલ્ય,
5. ઉદાહરણ કૌશલ્ય,
6. સ્પષ્ટીકરણ કૌશલ્ય,
7. કા. પા. કાર્ય કૌશલ્ય,
8. શાંતિ અને આશાબિંદક સંજ્ઞા કૌશલ્ય,
9. પ્રશ્ન ઊંડાણ કૌશલ્ય,
10. સંલગ્નતા કૌશલ્ય,
11. ધ્યાનયુક્ત વર્તન ઓળખ કૌશલ્ય,
12. વ્યાખ્યાન કૌશલ્ય,
13. પાઠગતિ કૌશલ્ય,
14. દ્રશ્ય-શ્રાવ્ય સાધનો વાપરવાનું કૌશલ્ય,
15. સ્વાધ્યાય કૌશલ્ય,
16. ઉચ્ચ કક્ષાના પ્રશ્નો પૂછવાનું કૌશલ્ય,
17. વર્ગ વ્યવસ્થા કૌશલ્ય,

18. બહુવિધ પ્રશ્ન કૌશલ્ય,
19. આયોજીત પુનરાવર્તન કૌશલ્ય,
20. પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ કૌશલ્ય,
21. અધ્યાપન હેતુલેખન કૌશલ્ય,
22. વિદ્યાર્થી-સહયોગ વૃદ્ધિ કૌશલ્ય.

આ બધા કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીના વર્તનમાં ફેરફાર લાવી શકાય છે. આ કૌશલ્યોનો ઉપયોગ શિક્ષકના વર્તનમાં પણ ફેરફાર લાવી શકે છે. જો સાચા અર્થમાં અધ્યાપન-કૌશલ્યોનો ઉપયોગ કરીને અધ્યાપન કાર્ય કરવામાં આવે તો શિક્ષણ કાર્ય અસરકારક અને વેગવંતુ બને છે. શિક્ષણ ને અસરકારક બનાવવા માટે શિક્ષણ પ્રયુક્તિઓ ખૂબ જ જરૂરી છે. જેજે આપણે શિક્ષણ પ્રતિમાનો તરીકે ઓળખાવીએ છીએ. આ શિક્ષકના પ્રતિમાનોમાં,

- સૂચના પ્રક્રિયા પ્રતિમાનો,
- સામાજિક આંતરક્રિયા પ્રતિમાનો,
- વૈયક્તિક પ્રતિમાનો,
- વ્યવહાર પરિવર્તન પ્રતિમાનો,
- સંકલ્પના પ્રાપ્તિ પ્રતિમાનો,
- શોધ પ્રશિક્ષણ પ્રતિમાનો.

વગેરે જેવા શિક્ષણના પ્રતિમાનો નો ઉપયોગ કરીને વિદ્યાર્થીને તેના અધ્યાપન કાર્યના સમસ્યાનું સમાધાન કરવા માટે તાર્કિક અને ક્રમબદ્ધ પ્રશ્નો તૈયાર કરવાનું પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીના વિવિધ કૌશલ્યોના ભાગ રૂપે અને તેમનો સર્વાંગીણ વિકાસ સાધવા માટે પરંપરાગત શિક્ષણ પદ્ધતિ અને શિક્ષણ પ્રતિમાનો ખૂબ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેનાથી નૂતન શિક્ષણમાં ખૂબ જ મહત્વની અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયાઓ કરીને શિક્ષણને સાચી દિશા તેમજ શિક્ષણ વેગવંતુ બનાવી શકાય છે.

૪.સમાપન

આમ, ઉપર દર્શાવેલ વિવિધ કૌશલ્યો, પ્રતિમાનો, અધ્યાપનના સૂત્રો, માઈક્રોટીચિંગ વગેરે અધ્યાપન પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરીને આજના યોગના શિક્ષણમાં નવીન પરિવર્તનો લાવીને શિક્ષણને અસરકારક બનાવી શકાય છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. પ્રિ. નટુભાઈ વી. રાવલ, ૧૯૯૪-૯૫. અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયા, અમદાવાદ, નિરવ પ્રકાશન.